

روش کشف ترتیب نزول با تمرکز بر اخبار ترتیب نزول

جواد سلمانزاده*

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران
(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۱/۱۵)

چکیده

نظر به اهمیت ترتیب نزول در دو دانش علوم قرآنی و تفسیر، کشف ترتیب نزول قرآن کریم، مطالعه‌ای شایسته می‌نماید. این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی بر آن است که با استفاده روشمند از همه شاخص‌های دخیل و مؤثر در ترتیب نزول، روشی جامع و کارآمد را جهت کشف ترتیب نزول ارائه نماید. این روش در دو مرحله «بررسی درونی اخبار ترتیب نزول» و «بررسی بیرونی اخبار ترتیب نزول» طراحی شده است. در این روش، جدای از اخبار ترتیب نزول به‌عنوان شاخص کانونی، شاخص‌های مؤثر دیگری چون شهرت عملی، روایات سبب نزول، روایات نسخ و منسوخ، اخبار آیات مستثنی، تاریخ، آیات تاریخ‌دار، تناسب بیرونی و تناسب درونی نیز حضور فعال دارند. بنابراین تمرکز روش بر اخبار ترتیب نزول و جامعیت و روشمندی آن در به‌کارگیری از همه شاخص‌های مؤثر، آن را از دیگر روش‌ها متمایز می‌کند.

واژگان کلیدی: اخبار، روایات، روش، ترتیب نزول.

---

*E-mail: j.salmanzadeh@hsu.ac.ir

۱. طرح مسئله

ترتیب نزول از موضوعات مطرح در دانش «علوم قرآنی» است که به هدف کشف ترتیب نزول قرآن شکل گرفته است. اهمیت این موضوع در دانش «علوم قرآنی» بدان است که این موضوع با برخی از موضوعات دیگر این دانش چون مکی - مدنی، آیات مستثنی، اسباب نزول، ناسخ و منسوخ و... تعامل فعال دارد، اما از این مهم تر، اثر کشف ترتیب نزول بر فهم قرآن است که زمینه فهم دقیق تر و کارآمدتر از قرآن را در تفسیرتنزیلی فراهم می کند.

نظر به اهمیت این موضوع، ترتیب نزول در پی فقدان گزارشی کامل و دقیق و شکل گیری نظرات گوناگون درباره آن، به مسئله ای علمی تبدیل شده است. حل این مسئله، نیازمند روش و شیوه ای است که ترتیب نزول قرآن کریم را کشف و رونمایی کند.

با بررسی نقاط قوت و ضعف روش های پیشینیان و عدم تئوریزه بودن آن ها، در این نوشتار، روش جدیدی برای شناسایی ترتیب نزول قرآن کریم ارائه می شود که تلفیقی از روش های روایی محض و اجتهادی محض با محوریت اخبار ترتیب نزول است.

فواید و تمایزات این روش با روش های دیگر در این است که این روش بر پایه اخبار ترتیب نزول استوار شده است و اولین و مهم ترین شاخص در کشف ترتیب نزول را همین اخبار ترتیب نزول می داند.

اما دیگر تمایز این روش با سایر روش ها در این است که این روش تلفیقی از دو روش نقلی محض و اجتهادی محض است که از هریک از آن ها در جای خود و به اندازه ظرفیتشان بهره برداری می شود. و مهم ترین فایده این که روش مذکور به دنبال تئوریزه کردن و روشمندسازی است که در قالب مراحل و گام های گوناگون انجام می شود.

در مطالعات پیشینیان، کشف ترتیب نزول از روش های گوناگونی انجام می گرفته است که این روش ها به سه دسته روش روایی محض، روش اجتهادی محض و روش های ترکیبی قابل تقسیم هستند.

در روش روایی محض، اخبار ترتیب نزول به صورت تکی یا تلفیقی گزینش می شدند و ترتیب نزول یک یا چند خبر به عنوان ترتیب نزول برگزیده معرفی می شد. (ر.ک؛ یعقوبی، بی تا، ج ۲: ۳۳؛ ابن ندیم، بی تا: ۲۸؛ بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۷: ۱۴۲؛ حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۲: ۴۱۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۱۰: ۶۱۲؛ جفری، ۱۹۵۴م، ۸-۱۶؛ شهرستانی، ۱۳۷۶ق، ج ۱: ۱۲۸-۱۳۳؛ بغدادی، ۱۴۱۵ق، ۹-۱۰؛ زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۱۹۳-۱۹۵؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱: ۱۱۰-۱۱۱؛ زنجانی، ۱۴۰۴ق، ۶۲-۶۴؛ معرفت، ۱۴۱۵ش، ج ۱: ۱۳۳-۱۳۴؛ بهجت پور، ۱۳۹۲ش: ۳۴۴-۳۴۶).

اما روش‌های اجتهادی، برخلاف روش روایی، یا اخبار ترتیب نزول را به کلی کنار می‌گذارند و یا آن را به‌عنوان یک شاخص ضعیف به‌کار می‌گیرند. در این روش‌ها، ترتیب نزول با دیگر شاخص‌های موجود چون طول آیات و سور، روایات سبب نزول، روایات مکی - مدنی، اسلوب، سیاق و تناسب آیات و سور و... کشف می‌شود. (ر.ک؛ بازرگان، ۱۳۵۵ش، ۱۳-۱۴؛ گنج‌های، ۱۳۹۳ش: ۱۸؛ نولدکه، ۲۰۰۴م: ۵۳-۲۱۰؛ نکونام، ۱۳۸۰ش: ۱۲-۲۳).

در روش ترکیبی، یک خبر به‌عنوان خبر برگزیده گزینش و با استفاده از قراین درون‌متنی و برون‌متنی، اصلاح می‌شود. (عزة دروزة، ۱۳۸۳ق، ج ۱: ۱۷؛ حبنکه الميدانی، ۱۴۳۰ق: ۱۵۳؛ حبنکه الميدانی، ۱۴۲۰ق، ج ۱: ۱۵۱)

بنابراین تاکنون مطالعه‌ای جامع که با تمرکز بر اخبار و روایات، از همه شاخص‌های دخیل در کشف ترتیب نزول به‌اندازه لازم بهره‌برداری کند، انجام نگرفته است. روش پیشنهادی، روشی جامع و منظم است که با تمرکز بر اخبار ترتیب نزول از همه شاخص‌های دخیل در کشف ترتیب نزول به‌اندازه لازم بهره می‌گیرد و این روش در این نوشتار، تثوریزه و قاعده‌ریزی می‌گردد.

۲- روش کشف ترتیب نزول

این نوشتار به دنبال حل یکی از مسائل دانش «علوم قرآنی» به نام ترتیب نزول تدریجی قرآن، بر آن است تا با ارائه روش کشف ترتیب نزول، گره از کار این مسئله بگشاید. همان‌گونه که گذشت، در ارائه روش نخست باید شاخص‌های مؤثر شناسایی شوند. با مطالعه جامعی که روی شاخص‌های مؤثر در کشف ترتیب نزول انجام شد، این شاخص‌ها عبارت‌اند از: اخبار ترتیب نزول، شهرت عملی، روایات سبب نزول، روایات ناسخ و منسوخ، اخبار آیات مستثنی، آیات تاریخ‌دار سور، تاریخ، تناسب بیرونی سور، تناسب درونی سور. اما کیفیت به‌کارگیری شاخص‌ها که از آن به روش کشف ترتیب نزول تعبیر می‌شود، در دو مرحله مستقل ارائه می‌شود. این مراحل عبارت‌اند از:

۲-۱- بررسی درونی اخبار ترتیب نزول

مراد از بررسی درونی اخبار ترتیب نزول، این است که نخست هر خبر فی نفسه و بدون استفاده از شاخص‌های بیرونی به مطالعه گذاشته می‌شود تا بخشی از عیار درستی و دقت آن آشکار شود.

در این مرحله، هم سند خبر و هم متن خبر از منظر میزان اتفاق و هماهنگی با دیگر اخبار ترتیب نزول در سه گام بررسی می‌شود. این گام‌ها عبارت‌اند از:

گام اول: در این گام، سند اخبار بررسی می‌شود تا میزان ضعف و قوت سندی آن‌ها روشن گردد.

گام دوم: در این گام، تلاش می‌شود تا اتفاق متنی اخبار با یکدیگر شناسایی شود و سوره‌های اتفاقی میان اخبار روشن شوند. در این گام، ترتیب نزول اتفاقی به‌عنوان شاخصی قوی در تعارض با دیگر شاخص‌ها به کار گرفته می‌شود. این شاخص به‌حدی قوی است که تنها در صورت تعارض با شاخص‌های قطعی و یقینی کنار گذاشته می‌شود و شاخص‌های احتمالی و غیریقینی نمی‌توانند آن را از میدان بیرون کنند.

گام سوم: در این مرحله، شهرت و غالبیت اخبار در برخی سوره پیگیری می‌شود تا ترتیب نزول های مشهور شناسایی شوند. شاخص شهرت از دیگر شاخص‌هایی است که در تعارض با دیگر شاخص‌ها راهگشا است.

با پژوهشی که در اسناد این اخبار انجام شد، وضعیت سندی این اخبار به قرار زیر است: خبر سعیدبن مسیب از امام علی(ع) به جهت مجهول بودن برخی روات و روشن نشدن اتصال سند، ضعیف است.

خبر مقاتل از امام علی(ع) به جهت تعلیق و ارسال سند و ضعف تنها راوی آن، به جهت سندی ضعیف است.

خبر عطاء از ابن عباس به جهت ارسال و ضعف برخی روات از جهت سندی ضعیف است. خبر مجاهد از ابن عباس به جهت ضعف «عبدالعزیزبن عبدالرحمان»، ضعیف شمرده می‌شود. هرچند دیگر راویان همگی ثقه و معتمد هستند و طریق سند تا صحابه، طریق متصلی است. خبر ابی‌کریب از پدرش از ابن عباس با توجه به اتصال طریق و ثقه بودن راویانش معتمد است. خبر ابی‌صالح از ابن عباس با وجود اتصال سند و معتمد بودن غالب راویان، به جهت مجهول ماندن یکی از روات ضعیف تلقی می‌شود.

خبر عطاء خراسانی تا تابعی سندی متصل و توسط راویان ثقه گزارش شده است. خبر جابر بن زید توسط افرادی معتمد نقل شده است، ولی بخشی از سند خبر دچار ارسال و افتادگی است.

خبر مجاهد توسط راویان ثقه و قابل اعتماد نقل شده و اتصال سند تا تابعی برقرار است.

خبر عکرمه تا تابعی، سندی متصل است و راویان آن، افرادی ثقه و معتمد هستند.

خبر حسن بصری از نظر سند و متن همانند خبر عکرمه است.

خبر محمدبن نعمان توسط راویانی قابل اعتماد نقل شده و تنها اشکال این سند، ارسالش است.

خبر مقاتل بدون سند به دست ما رسیده و تنها راوی آن نیز فردی ضعیف است. خبر ابن‌واقد به صورت معلق و مرسل نقل شده است. از این رو با توجه به وثاقت ابن‌واقد ضعیف تلقی می‌شود.

خبر زهری دارای سند متصلی است، ولی یکی از راویان آن ضعیف است. با توجه به آن‌چه گذشت، اخبار ترتیب نزول به جهت سندی در یک درجه از اعتبار نیستند، بلکه در میان آن‌ها، پنج خبر معتمد و ده خبر نامعتمد وجود دارد.^۱ این پنج خبر معتمد از یک امتیاز سندی نسبت به دیگر اخبار برخوردار هستند.

گام دوم در این مرحله، بررسی موارد اتفاقی اخبار بود که بر ترتیب نزول ۳۵ سوره اجماع و اتفاق دارند. سوره‌های اتفاقی عبارت‌اند از: تکویر، اعلی، تکاثر، ماعون، بروج، تین، قریش، قارعه، قیامت، ق، اعراف، یس، فاطر، مریم، طه، نمل، قصص، اسراء، لقمان، احقاف، ذاریات، غاشیه، کهف، نوح، ابراهیم، حاقه، معارج، نبأ، عنکبوت، بقره، زلزال، محمد، مجادله، حجرات و تحریم.

این سوره به خاطر اتفاق و اجماع اخبار ترتیب نزول بر این ترتیب نزول، از امتیاز بالایی برخوردار می‌شوند و در صورت عدم تعارض با دیگر شاخص‌ها، می‌توان به صحت و درستی آن‌ها حکم کرد.

اما گام سوم، بررسی ترتیب نزول‌های مشهور است که در بیشتر سوره قرآن به‌جز موارد انگشت‌شمار دیده می‌شود. این ترتیب‌ها به جهت تأیید توسط بیشتر اخبار ترتیب نزول، از امتیاز چشمگیری برخوردار می‌شوند و می‌توان از آن در حل تعارض‌ها استفاده کرد. ترتیب نزول مشهور بین اخبار ترتیب نزول عبارت‌اند از:

- (۱) سوره علق
- (۲) سوره قلم پس از سوره علق
- (۳) سوره مزمل پس از سوره قلم
- (۴) سوره مدثر پس از سوره مزمل
- (۵) سوره مسد پس از سوره مدثر
- (۶) سوره تکویر پس از سوره مسد
- (۷) سوره اعلی پس از سوره تکویر
- (۸) سوره لیل پس از سوره اعلی

۱. مطالعات و تحلیلات سندی روایات برگرفته از طرح پژوهشی نویسنده است که با حمایت دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی انجام گرفته است.

- ۹) سوره فجر پس از سوره لیل
 ۱۰) سوره ضحی پس از سوره فجر
 ۱۱) سوره شرح پس از سوره ضحی
 ۱۲) سوره عصر پس از سوره شرح
 ۱۳) سوره عادیات پس از سوره عصر
 ۱۴) سوره کوثر پس از سوره عادیات
 ۱۵) سوره تکاثر پس از سوره کوثر
 ۱۶) سوره ماعون پس از سوره تکاثر
 ۱۷) سوره کافرون پس از سوره ماعون
 ۱۸) سوره فیل پس از سوره کافرون
 ۱۹) سوره فلق پس از سوره فیل
 ۲۰) سوره ناس پس از سوره فلق
 ۲۱) سوره توحید پس از سوره ناس
 ۲۲) سوره نجم پس از سوره توحید
 ۲۳) سوره عبس پس از سوره نجم
 ۲۴) سوره قدر پس از سوره عبس
 ۲۵) سوره شمس پس از سوره قدر
 ۲۶) سوره بروج پس از سوره شمس
 ۲۷) سوره تین پس از سوره بروج
 ۲۸) سوره قریش پس از سوره تین
 ۲۹) سوره قارعه پس از سوره قریش
 ۳۰) سوره قیامة پس از سوره قارعه
 ۳۱) سوره همزه پس از سوره قیامة
 ۳۲) سوره مرسلات پس از سوره همزه
 ۳۳) سوره ق پس از سوره مرسلات
 ۳۴) سوره بلد پس از سوره ق
 ۳۵) سوره طارق پس از سوره بلد
 ۳۶) سوره قمر پس از سوره طارق
 ۳۷) سوره ص پس از سوره قمر

- (۳۸) سوره اعراف پس از سوره ص
(۳۹) سوره جن پس از سوره اعراف
(۴۰) سوره یس پس از سوره جن
(۴۱) سوره فرقان پس از سوره یس
(۴۲) سوره فاطر پس از سوره فرقان
(۴۳) سوره مریم پس از سوره فاطر
(۴۴) سوره طه پس از سوره مریم
(۴۵) سوره واقعه پس از سوره طه
(۴۶) سوره شعراء پس از سوره واقعه
(۴۷) سوره نمل پس از سوره شعراء
(۴۸) سوره قصص پس از سوره نمل
(۴۹) سوره اسراء پس از سوره قصص
(۵۰) سوره یونس پس از سوره اسراء
(۵۱) سوره هود پس از سوره یونس
(۵۲) سوره یوسف پس از سوره هود
(۵۳) سوره حجر پس از سوره یوسف
(۵۴) سوره انعام پس از سوره حجر
(۵۵) سوره صافات پس از سوره انعام
(۵۶) سوره لقمان پس از سوره صافات
(۵۷) سوره سبأ پس از سوره لقمان
(۵۸) سوره زمر پس از سوره سبأ
(۵۹) سوره غافر پس از سوره زمر
(۶۰) سوره فصلت پس از سوره غافر
(۶۱) سوره شوری پس از سوره فصلت
(۶۲) سوره زخرف پس از سوره شوری
(۶۳) سوره دخان پس از سوره زخرف
(۶۴) سوره جاثیه پس از سوره دخان
(۶۵) سوره احقاف پس از سوره جاثیه
(۶۶) سوره ذاریات پس از سوره احقاف
(۶۷) سوره غاشیه پس از سوره ذاریات

- ۶۸) سوره کَهِف پس از سوره غاشیه
 ۶۹) سوره نحل پس از سوره کَهِف
 ۷۰) سوره نوح پس از سوره نحل
 ۷۱) سوره ابراهیم پس از سوره نوح
 ۷۲) سوره انبیاء پس از سوره ابراهیم
 ۷۳) سوره مؤمنون پس از سوره انبیاء
 ۷۴) سوره سجده پس از سوره مؤمنون
 ۷۵) سوره طور پس از سوره سجده
 ۷۶) سوره ملک پس از سوره طور
 ۷۷) سوره حاقه پس از سوره ملک
 ۷۸) سوره معارج پس از سوره حاقه
 ۷۹) سوره نبأ پس از سوره معارج
 ۸۰) سوره نازعات پس از سوره نبأ
 ۸۱) سوره انفطار پس از سوره نازعات
 ۸۲) سوره انشقاق پس از سوره انفطار
 ۸۳) سوره روم پس از سوره انشقاق
 ۸۴) سوره عنکبوت پس از سوره روم
 ۸۵) سوره مطففین پس از سوره عنکبوت
 ۸۶) سوره بقره پس از سوره مطففین
 ۸۷) سوره انفال پس از سوره بقره
 ۸۸) سوره آل عمران پس از سوره انفال
 ۸۹) سوره احزاب پس از سوره آل عمران
 ۹۰) سوره ممتحنه پس از سوره احزاب
 ۹۱) سوره نساء پس از سوره ممتحنه
 ۹۲) سوره زلزال پس از سوره نساء
 ۹۳) سوره حدید پس از سوره زلزال
 ۹۴) سوره محمد پس از سوره حدید
 ۹۵) سوره رعد پس از سوره محمد
 ۹۶) سوره رحمن پس از سوره رعد

- ۹۷) سوره انسان پس از سوره رحمن
 ۹۸) سوره طلاق پس از سوره انسان
 ۹۹) سوره بینه پس از سوره طلاق
 ۱۰۰) سوره حشر پس از سوره بینه
 ۱۰۱) سوره نصر پس از سوره حشر
 ۱۰۲) سوره نور پس از سوره نصر
 ۱۰۳) سوره حج پس از سوره نور
 ۱۰۴) سوره منافقون پس از سوره حج
 ۱۰۵) سوره مجادله پس از سوره منافقون
 ۱۰۶) سوره حجرات پس از سوره مجادله
 ۱۰۷) سوره تحریم پس از سوره حجرات
 ۱۰۸) سوره جمعه پس از سوره تحریم
 ۱۰۹) سوره صف پس از سوره جمعه
 ۱۱۰) سوره تغابن پس از سوره صف
 ۱۱۱) سوره فتح پس از سوره تغابن
 ۱۱۲) سوره مائده پس از سوره فتح
 ۱۱۳) سوره توبه پس از سوره مائده

این ترتیب در بیشتر اخبار ترتیب نزول گزارش شده است و می‌توان آن را ترتیب مشهور میان اخبار ترتیب نزول دانست. این ترتیب به جهت تأیید توسط بیشتر اخبار ترتیب نزول از یک امتیاز نسبت به ترتیب‌های شاذ برخوردار است و در رفع تعارضات مورد استفاده است.

در این مرحله، سه امتیاز درونی برای اخبار ترتیب نزول تعریف شده است. امتیاز سندی، امتیاز اتفاق متنی و امتیاز شهرت متنی. هر کدام از اخبار ترتیب نزول که بیشترین امتیاز را کسب کنند، بیشترین امتیاز را در مرحله بررسی درونی به‌دست آورده‌اند.

۲-۲- بررسی بیرونی اخبار ترتیب نزول

پس از بررسی درونی اخبار ترتیب نزول، تشخیص دقیق و کامل عیار این اخبار زمانی ممکن می‌شود که ترتیب مذکور در آن‌ها به ارزیابی دیگر شاخص‌های دخیل گذاشته شود. بنابراین مرحله دوم در این روش، ارزیابی متن خبر با دیگر شاخص‌های دخیل در کشف ترتیب نزول

همانند شهرت عملی، روایات سبب نزول، روایات ناسخ و منسوخ، اخبار آیات مستثنی، آیات تاریخ‌دار، تاریخ، تناسب بیرونی و تناسب درونی است.

جهت آشنایی با شاخص‌های دخیل در کشف ترتیب نزول لازم است هر یک از آن‌ها به‌طور مختصر تعریف شوند. تعریف این شاخص‌ها عبارت است از:

شهرت عملی: مراد از شهرت عملی، میزان مقبولیت خبر نزد علما است که در صورت تعارض میان دو خبر اگر مشهور فقها به یکی از آن دو خبر استناد کرده باشند، همین شهرت عملی نشان‌دهنده اعتبار خبر است؛ زیرا فقها بی‌جهت به خبر عمل نمی‌کنند و همین خود می‌تواند قرینه‌ای باشد برای ارجحیت یک خبر (براتی، ۱۳۹۴، ش، ۱۹۳). البته شهرت در تعارض روایات فقهی به‌عنوان مرجح مطرح است که می‌توان به غیر روایات فقهی از جمله در مورد بحث نیز تعمیم داد.

روایات سبب نزول: این دسته از روایات، مشتمل بر حادثه دخیل در نزول هستند و با تعیین حادثه نزول، به تعیین تاریخ نزول کمک می‌رسانند.

روایات ناسخ و منسوخ: روایات ناسخ و منسوخ، روایاتی هستند که آیات ناسخ و منسوخ را مشخص می‌کنند. این روایات با تعیین آیات ناسخ و منسوخ، تقدم آیات منسوخ بر آیات ناسخ را نشان می‌دهند و از این طریق در کشف ترتیب نزول ورود می‌کنند.

اخبار آیات مستثنی: این اخبار عهده‌دار تعیین آیاتی از یک سوره هستند که در مکی و مدنی بودن با دیگر آیات سوره تفاوت دارند. به‌عنوان مثال، اگر بیشتر آیات یک سوره در مکه نازل شده باشند، چنانچه چندی از آیات آن در مدینه نازل شده باشند، به این آیات، آیات مستثنی گفته می‌شود و به اخبار تعیین‌کننده این آیات، اخبار آیات مستثنی می‌گویند.

این اخبار از دو جهت در ترتیب نزول اثرگذار هستند؛ نخست این که مکی یا مدنی بودن برخی از آیات را تعیین می‌کنند. و دوم این که نزول جداگانه برخی از آیات را مشخص می‌نمایند.

آیات تاریخ‌دار: مراد از آیات تاریخ‌دار، آیاتی است که به حادثه‌ای تاریخی تصریح یا اشاره دارند. به‌عنوان مثال، آیات ابتدایی سوره معراج به ماجرای معراج پیامبر (ص) تصریح دارند. با شناسایی تاریخ این حادثه می‌توان تاریخ نزول سوره معراج را تخمین زد.

تاریخ: مراد از تاریخ، اخبار تاریخی است که در تعیین تاریخ وقوع حوادث مذکور در قرآن و بنابراین تاریخ نزول آیات مورد استفاده هستند.

تناسب بیرونی: مراد از تناسب بیرونی، ارتباط و پیوند لفظی و معنایی یک سوره با سوره دیگر است. این ارتباط و پیوستگی اگر به‌گونه‌ای باشد که تقدم و تأخر نزول را نشان دهد،

می‌توان از آن در کشف ترتیب نزول بهره گرفت. به‌عنوان مثال، تناسب‌های لفظی و معنایی دو سوره علق و قلم نشان می‌دهد که این دو سوره باید به دنبال هم نازل شده باشند. **تناسب درونی:** مراد از تناسب درونی، ارتباط و پیوند آیات یک سوره با یکدیگر است. این پیوند به دو صورت قابل تحقق است. اگر پیوند میان آیات ناگسستنی باشد و آیات به‌سان دانه‌های زنجیری به هم متصل باشند، این نوع ارتباط از نزول یک‌باره آن‌ها در یک واحد نزول خبر می‌دهد، اما اگر پیوند میان آیات گسستنی باشد و هر مجموعه‌ای از آیات، متن مستقلی را تشکیل دهند، می‌توان به نزول جداگانه و پیاپی آن‌ها حکم کرد و برای هر یک از آن‌ها واحد نزولی مستقل در نظر گرفت.

ارزیابی اخبار ترتیب نزول در این مرحله بدین صورت انجام می‌گیرد که ترتیب نزول هر سوره در دو گام جداگانه ترتیب سوره و وحدت نزول سوره با دیگر شاخص‌ها مقایسه می‌شود. چنانچه گزارش خبر ترتیب نزول با گزارش دیگر شاخص‌ها مطابق باشد، ترتیب روایی به‌عنوان ترتیب قطعی پذیرفته می‌شود، اما در صورت تعارض میان آن‌ها، از قواعد حل تعارض چون اعتماد به ترتیب اتفاقی،^۲ اعتماد به سیره علما (شهرت عملی)، اعتماد به ترتیب مشهور^۳ و اعتماد به ترتیب مقبول^۴ استفاده می‌شود.

۳. نمونه‌گیری از روش مذکور

جهت نمایش کارایی روش مذکور، لازم است که ترتیب نزول یک سوره به‌وسیله آن مشخص شود. یکی از سوره‌های اختلافی، سوره‌های عادیات است که ترتیب نزول آن، میان اخبار و مفسران مورد اختلاف است.

همان‌گونه که گذشت، مرحله اول در این روش، بررسی درونی اخبار ترتیب نزول در سند و متن است. در این مرحله، گام نخست استخراج ترتیب گزارش شده در اخبار ترتیب نزول است. در میان این اخبار، نه خبر عطاء خراسانی (ماوردی، بی‌تا، ج ۴: ۴۳۸)، عکرمه (بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۷: ۱۴۲)، حسن بصری (بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۷: ۱۴۲)، ابی کریب (ر.ک؛ ابن‌عربی، ۱۹۹۲م، ج ۲: ۱۲-۱۳؛ ابن‌مسیب (شهرستانی، ۱۳۷۶ق، ج ۱: ۱۲۸-۱۳۳)، امام صادق (ع) (شهرستانی، ۱۳۷۶ق، ج ۱: ۱۲۸-۱۳۳)، عطاء از ابن‌عباس (ابن‌ضریس، ۱۴۰۸ق: ۲۱)، مقاتل

۲. مراد از ترتیب اتفاقی، ترتیب متفق علیه بین اخبار ترتیب نزول است.

۳. مراد از ترتیب مشهور، ترتیب مشهور بین اخبار ترتیب نزول است.

۴. مراد از ترتیب مقبول، ترتیبی است که از حمایت شاخص‌های بیشتری برخوردار است.

از امام علی (ع) (شهرستانی، ۱۳۷۶ق، ج ۱: ۲۸-۱۳۳) و ابن‌واقف (شهرستانی، ۱۳۷۶ق، ج ۱: ۱۲۸-۱۳۳) سوره عادیات را سوره نازل شده بعد از سوره عصر می‌دانند.

اما چهار خبر دیگر، هر یک ترتیبی مختلف برای سوره عادیات نقل کرده‌اند. بدین ترتیب که خبر زهری (زهری، ۱۴۰۹ق: ۲۹-۳۲) نزول آن را پس از سوره شرح می‌داند. خبر مجاهد (ابن‌ندیم، بی‌تا: ۲۸) نزول آن را پس از سوره لیل اعلام کرده است. خبر مقاتل (شهرستانی، ۱۳۷۶ق، ج ۱: ۱۲۸) آن را پس از سوره نصر در مدینه شمرده است. و خبر ابی‌صالح از ابن‌عباس (یعقوبی، بی‌تا، ج ۲: ۳۳) آن را در شمار سور مدنی پس از سوره واقعه می‌شمرد. و دو خبر ابن‌نعمان و جابر، ترتیب این سوره را از قلم انداخته‌اند. (ابن‌ندیم، بی‌تا: ۲۸؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱: ۱۱۰)

با توجه به گزارش مذکور، در میان پنج خبر معتمد، چهار خبر، نزول سوره عادیات را در مکه و پس از سوره عصر دانسته‌اند. بنابراین نزول این سوره پس از سوره عصر در مکه از یک امتیاز سندی نسبت به دیگر اقوال برخوردار است.

اما با توجه به اختلاف متنی اخبار درباره این سوره و نبود اتفاق بر ترتیب نزول آن، می‌توان از قاعده شهرت روایی، این امتیاز را بهره‌برداری کرد که نزول سوره عادیات پس از سوره عصر از حمایت نه خبر برخوردار است و نسبت به دیگر اقوال، شهرت روایی دارد.

با توجه به آن چه گذشت، از بررسی درونی اخبار ترتیب نزول برمی‌آید که نزول سوره عادیات پس از سوره عصر در مکه نسبت به دیگر اقوال، هم از امتیاز سندی و هم از شهرت روایی برخوردار است.

اما در مرحله دوم لازم است که اخبار ترتیب نزول به بررسی بیرونی گذاشته شوند و با شاخص‌های دیگر ارزیابی شوند. نتایج به دست آمده از اخبار ترتیب نزول، پنج ترتیب مختلف را برای سوره عادیات رقم زد که هر یک از آن‌ها به ارزیابی شاخص‌های بیرونی گذاشته می‌شوند.

قوی‌ترین ترتیب، نزول این سوره پس از سوره عصر بود. از این رو نخست، این ترتیب به ارزیابی برده می‌شود تا میزان درستی و نادرستی آن تعیین گردد.

شهرت عملی: در سیره علماء، اتفاق نظری شکل نگرفته است، ولی بیشتر قرآن‌پژوهان و مفسران همانند قرشی (قرشی، ۱۳۷۷ش، ج ۱۲: ۳۲۴)، سبزواری (سبزواری، ۱۴۰۶ق، ج ۷: ۴۰۳)، زمخشری (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴: ۷۸۶)، ابن‌جزی غرناطی (ابن‌جزی، ۱۴۱۶ق، ج ۲: ۵۰۵)، ملاحویش (ملاحویش، ۱۳۸۲ق، ج ۱۱: ۱۶۵)، عزه دروزه (عزه دروزه، ۱۳۸۳ق، ج ۱: ۱۵)، حبنکه الميدانی (حبنکه، ۱۴۲۰ق، ج ۱: ۵۵۳)، مراغی (مراغی، بی‌تا، ج ۳۰: ۲۲۱)،

خطیب عبدالکریم (خطیب، ۱۳۸۶ق، ج ۱۶: ۱۶۵۳)، جعفر شرف‌الدین (جعفر شرف‌الدین، ۱۴۲۰ق، ج ۱۲: ۱۰۹) و معرفت (معرفت، ۱۴۱۵ش، ج ۱: ۱۳۵) نزول سوره عادیات را پس از سوره عصر دانسته‌اند. بنابراین ترتیب مذکور با شهرت عملی علما تأیید می‌شود و از امتیاز این شاخص برخوردار است.

روایات سبب نزول: در میان روایات سبب نزول، گزارشات گوناگونی رسیده است که برخی سوره عادیات را مدنی شمرده‌اند و برخی نزول آن را در مکه دانسته‌اند. روایات دال بر مدنی بودن سوره عادیات، چند خبر هستند که دو خبر مشابه، نزول این سوره را پس از سریه‌ای (سریه کنانه) در مدینه می‌شمارد (واحدی، ۱۴۱۱ق، ۴۸۹). اما روایتی دیگر، نزول سوره را پس از جنگ «ذات‌السلاسل» در مدینه شمرده است (ابن‌سعد، بی‌تا، ج ۲: ۱۳؛ ابن‌سید الناس، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۱۷۱).

جهت بررسی روایات سبب نزول، لازم است از شاخص‌های شش‌گانه سند، همزمانی با نزول آیه، شیوه تعبیر روایت، عدم مخالفت با قطعیات عقلی، تجربی، عرفی و دینی، مطابقت با قراین تاریخی و مطابقت با سیاق آیه استفاده شود (واسطی، ۱۳۹۶ش، ۱۰-۱۲). شاخص اول، سند روایات است. سند دو خبر مذکور به جهت ارسال سند و ضعف رواتشان ضعیف قلمداد شده‌اند (واحدی، ۱۴۱۱ق، ۴۸۹). شاخص دوم همزمانی با نزول آیه است که به جهت مشخص نبودن تاریخ نزول آیه قابل استفاده نیست.

شاخص سوم شیوه تعبیر راوی است که دو تعبیر «فأنزل» و «فنزلت» در دو خبر مذکور، اگرچه ظاهر در سبب نزول هستند؛ (زرقانی، ۱۹۴۸م، ج ۱: ۱۰۸) ولی بخش پایانی دو خبر «وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا؛ یعنی: تلك الخيل» و «وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا: ضَبِحَتْ بِمَنَاخِرِهَا، إِلَى آخِرِ السُّورَةِ» این احتمال را رقم می‌زند که راوی در پی تفسیر آیه بوده است، نه صرفاً گزارش سبب نزول. شاخص چهارم و پنجم، عدم مخالفت با قطعیات عقلی، تجربی، عرفی، دینی و تاریخی است. روایات مذکور اگرچه بر مدنی بودن سوره عادیات توافق دارند، ولی در تاریخ نزول آن مضطرب هستند؛ زیرا خبر نخست به سریه بئر معونه (کنانه) اشاره دارد که در سال چهارم هجرت (ابن‌سعد، بی‌تا، ج ۲: ۳۹-۴۰) روی داده است و خبر دوم گزارشگر سریه ذات‌السلاسل است که در سال هشتم هجری (بلاذری، ۱۹۵۹م، ج ۱: ۳۸۰) اتفاق افتاده است. این اضطراب تاریخی، احتمال نادرستی این روایات را تقویت می‌کند.

این دو سریه را منابع تاریخی دیگری چون «المغازی» (واقعی، ۱۴۰۵ق، ج ۱: ۳۴۹-۳۵۰)، «الطبقات الکبری» (ابن‌سعد، بی‌تا، ج ۲: ۹۹-۱۰۰)، «البدایة و النهایة» (ابن‌کثیر، ۱۴۰۸ق، ج

۴: ۲۷۳-۲۷۵)، «دلائل النبوة» (بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۳: ۳۴۷-۳۴۸؛ همان، ج ۳: ۳۹۷-۴۰۳) و «الکامل فی التاریخ» (ابن اثیر، ۱۳۸۶ق، ج ۲: ۲۳۲) نیز گزارش کرده‌اند؛ اما هیچ‌یک از آنها به نزول سوره عادیات در جریان این نبردها اشاره نکرده‌اند.

شاخص ششم، مطابقت با سیاق و محتوای سوره است. در سوره عادیات، برجسته‌ترین موضوع و محور اصلی سوره، ناسپاسی انسان در برابر نعمت‌های پروردگارش (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰: ۳۴۵) و وابستگی زیاد او به دنیا (مکارم، ۱۳۷۴ش، ج ۲۷: ۲۳۶؛ حبنکه، ۱۴۲۰ق، ج ۱: ۶۲۸) و بخل ورزیدن (ابن قطب، ۱۴۱۲ق، ج ۶: ۳۹۵۷؛ طنطاوی، بی‌تا، ج ۳: ۲۹۱۷) است. بنابراین خبر سبب نزول آن نیز باید به همین موضوع مرتبط باشد.

اما دو خبر مذکور از موضوع سریه‌های پیامبر(ص) سخن می‌گویند و از رذایل اخلاقی انسان‌ها یاد نمی‌کنند. بنابراین دو خبر مذکور با سیاق و محتوای سوره مطابقت ندارند.

از میان شاخص‌های مذکور، دو خبر مذکور تنها با شاخص شیوه تعبیر راوی، هماهنگی احتمالی و با سه شاخص تعارض دارد. با توجه به تعارض دو خبر با سه شاخص به‌ویژه شاخص سیاق (واسطی، ۱۳۹۶ش: ۱۴)، صلاحیت لازم برای سبب نزول بودن را به‌دست نمی‌آورند.

روایات ناسخ و منسوخ: در میان روایات ناسخ و منسوخ، سوره عادیات و آیات آن در شمار آیات ناسخ و منسوخ گزارش نشده‌اند. (ر.ک؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱: ۶۵۳-۶۵۸؛ معرفت، ۱۴۱۵ش، ج ۲: ۳۰۰-۳۹۵؛ الشریف المرتضی، ۱۴۲۱ق، ۵۳-۶۲؛ نحاس، بی‌تا، ۲۶۰؛ ابن‌دعامة، ۱۴۱۱ق: ۲۹-۴۷؛ زهری، ۱۴۱۱ق: ۷۴-۸۷؛ ابن‌البارزی، ۱۴۱۱ق: ۱۷۸-۲۱۵؛ ابوعبید الهروی، ۱۴۱۸ق: ۱۸-۲۹۴؛ محمد حنطور، بی‌تا: ۱۰۰-۱۲۵) چنان‌که برخی از قرآن‌پژوهان، سوره عادیات را در شمار سوری گزارش کرده‌اند که آیه ناسخ و آیه منسوخ ندارد (زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۲: ۱۶۴).

اخبار آیات مستثنی: در میان این اخبار، خبری دال بر وجود آیه یا آیات مستثنی در سوره عادیات و نزول جداگانه برخی از آیات سوره گزارش نشده است. (ر.ک؛ زرکشی، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۲۸۷-۲۹۰؛ سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱: ۷۲-۸۱؛ معرفت، ۱۴۱۵ش، ج ۱: ۱۶۹-۲۳۷) از این رو، شاخص اخبار آیات مستثنی در ترتیب نزول سوره عادیات کاربری ندارند.

تاریخ: در میان اخبار تاریخی، خبری دلیل بر ترتیب و تاریخ نزول سوره عادیات پیدا نشد. جز این‌که برخی از مؤرخان معاصر، مدنی بودن این سوره را رد و با مفسران قایل به مدنی بودن آن مخالفت کرده‌اند و آن را مکی دانسته‌اند (ر.ک؛ یوسفی غروی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۴۶۴).

آیات تاریخ‌دار: همان‌طور که گذشت، آیات تاریخ‌دار به حادثه‌ای تاریخی اشاره دارند و از روی همین حادثه‌های تاریخی امکان زمان‌گذاری دارند، اما در سوره‌عادیات همانند بسیاری از دیگر سوره و آیات مکی، آیه تاریخ‌دار وجود ندارد که بتوان از آن در تعیین تاریخ یا ترتیب نزول سوره استفاده کرد.

تناسب بیرونی: همان‌گونه که گذشت، مراد از تناسب بیرونی، تناسب لفظی و معنایی سوره مورد نظر با سوره مجاور است. این شاخص، ترتیب به‌دست آمده از اخبار ترتیب نزول را تحکیم یا تضعیف می‌کند. بدین صورت که اگر سوره مورد نظر از تناسب لفظی و معنایی با سوره مجاور برخوردار باشد، احتمال نزول آن با سوره مجاور در فاصله زمانی نزدیک بیشتر می‌شود، ولی اگر از تناسب لفظی و معنایی با آن‌ها برخوردار نباشد، این احتمال تضعیف خواهد شد. در مورد سوره‌عادیات، ترتیب مشهور نزول این سوره بعد از سوره عصر است. مقایسه لفظی و معنایی دو سوره نشان می‌دهد که هر دو سوره با اسلوب قسم آغاز شده‌اند و هر دو سوره جواب قسم را با عبارت ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ﴾ آغاز می‌کنند و از دو ویژگی طبیعی انسان سخن می‌گویند که انسان بالطبع به خسران و ناسپاسی گرایش دارد.

نزول دو سوره در اوایل دوره بعثت نشان می‌دهد که سوره عصر با تأیید مسیر ایمانی تازه مسلمانان، آن‌ها را به حق و صبر فرامی‌خواند تا بتوانند فشارهای وارده از سوی گروه کافران را تحمل کنند و از ترک مسیر ایمانی و دچار شدن به خسران در امان بمانند. در ادامه همین گفتمان، سوره‌عادیات نازل می‌شود و با نکوهش انسان‌هایی که در مسیر بندگی خدا سستی و کوتاهی می‌کنند، دو راهکار برای درمان سستی‌شان معرفی می‌کند. این دو راهکار عبارت‌اند از:

راهکار اول این که به حال مجاهدان راه خدا بیندیشند (آیات ۱ تا ۸). و راهکار دوم توجه نمودن به این حقیقت است که باطن انسان در قیامت آشکار می‌شود و بر اساس آن، کیفر و پاداش داده می‌شود. پس از سستی دست برداریم و باطن خود را با بندگی خدا اصلاح کنیم (آیات ۹ تا ۱۱).

تناسب و هماهنگی لفظی و معنایی سوره‌عادیات با سوره عصر، نزول نزدیک به هم این دو سوره را تأیید می‌کند و ترتیب مشهور را تقویت و تحکیم می‌نماید.

تناسب درونی: بنا بر آنچه گذشت، مراد از تناسب درونی، پیوند لفظی و معنایی آیات سوره است. این شاخص اگرچه به تشخیص ترتیب نزول کمک نمی‌کند، ولی این ظرفیت را داراست که به اثبات نزول یک‌باره سوره یا واحد نزول کمک رساند.

در سوره‌عادیات، میان آیات سوره ارتباط و پیوند لفظی و معنایی محکمی برقرار است. به‌گونه‌ای که می‌توان سوره‌عادیات را به دو سیاق تقسیم کرد. سیاق نخست (آیات ۱-۸) بر

اسلوب قسم آمده است و پنج آیه نخست سوره با حرف فاء به یکدیگر عطف شده‌اند و آیه ششم، جواب قسم پنج آیه نخست است و آیات هفت و هشت نیز با حرف «واو» به آیه ششم عطف می‌شوند. و در سیاق دوم (آیات ۱۱-۹) آیه نهم جمله شرط است و آیه دهم با حرف عاطفه «واو» به آیه نهم عطف شده است و آیه یازدهم، جواب شرط برای آیه نهم است. بنابراین آیات این سیاق با اسلوب شرط بیان شده‌اند و عناصر شرط اعم از ادات شرط، جمله شرط و جواب شرط به‌مانند یک بسته به‌هم پیوسته‌اند. همچنین دو سیاق اول و دوم سوره با حرف عاطفه فاء در آیه ﴿أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ﴾ به هم پیوند می‌خورند.

گذشته از پیوند لفظی میان آیات، نظم آهنگ آیات نیز این پیوند لفظی را تأیید و تقویت می‌کنند. اتمام آیات با حروف «آ»، «د» و «ر» و هم‌وزنی واژه‌های پایانی آیات مانند «صَبِحَا»، «فَذَحَا»، «صَبِحَا»، «نَفَعَا»، «جَمَعَا» و «لَكُنُود»، «لَشْهَيْد»، «لَشَدِيد» و «قُبُور»، «صُدُور» نظم و یکپارچگی خاصی به سوره داده است.

در پی انسجام لفظی سوره، پیوند و انسجام معنایی نیز در این سوره به‌روشنی به‌چشم می‌خورد. در یک نگاه کلی آیات این سوره را به دو سیاق می‌توان تقسیم کرد: سیاق اول سوره (۱-۸) توجه انسان را به تلاش مجاهدان راه خدا جلب می‌کند که در راه بندگی خدا تمام تلاش خود را جهت برداشتن موانع راه به‌کار می‌گیرند و از هیچ کوششی فروگذار نیستند، اما در برابر آن‌ها برخی انسان‌ها با دل‌بستن به مال دنیا در راه بندگی خداوند کوتاهی می‌کنند. سپس سیاق دوم سوره (۹-۱۱) انسان را به آشکار شدن واقعیت درونی‌اش در آخرت و آگاهی خداوند از باطن او هشدار می‌دهد تا او بدین انگیزه، سستی و کوتاهی‌اش در راه بندگی خدا را درمان کند.

انسجام و پیوند لفظی و معنایی آیات سوره نشان می‌دهد که سوره عادیات یک بسته معنایی یک‌دست و منسجم و دارای قابلیت نزول یک‌باره است.

با توجه به آن‌چه گذشت، می‌توان نتیجه گرفت که سوره عادیات در مکه و بعد از سوره عصر نازل شده است؛ زیرا این ترتیب مورد تأیید بیشتر اخبار ترتیب نزول، به‌ویژه اخبار معتمد السند است (شهرت روایی) و بقیه شاخص‌ها یا این ترتیب را تأیید می‌کنند؛ یا ترتیب‌های مخالف را رد می‌کنند و یا کارکردی در کشف ترتیب نزول این سوره ندارند.

۴. نتیجه‌گیری

روش کشف ترتیب نزول از مهم‌ترین مسائل مطرح در کشف ترتیب نزول قرآن است. این نوشتار با هدف شناسایی روشی جامع و کارآمد، روش‌های پیشین را بررسی و سرانجام روشی نو ارائه کرد. بخشی از نتایج و نتیجه‌گیری‌های این نوشتار عبارت‌اند از:

- ✓ این روش متمرکز بر اخبار ترتیب نزول است.
- ✓ این روش در دو مرحله «بررسی درونی اخبار ترتیب نزول» و «بررسی بیرونی اخبار ترتیب نزول» طراحی شده است.
- ✓ در مرحله اول از این روش، بررسی سندی و متنی اخبار انجام می‌شود که در بخش بررسی متنی، اتفاق و شهرت اخبار به‌عنوان شاهد استفاده می‌گردد.
- ✓ در مرحله دوم از این روش، ترتیب اتفاقی یا مشهور اخبار ترتیب نزول به ارزیابی شاخص‌های هشت‌گانه گذاشته می‌شود تا ترتیب نزول درست، خودش را نشان دهد.
- ✓ شاخص‌های هشت‌گانه جهت بررسی بیرونی اخبار ترتیب نزول عبارت‌اند از: شهرت عملی، روایات سبب نزول، روایات ناسخ و منسوخ، اخبار آیات مستثنی، تاریخ، آیات تاریخ‌دار، تناسب بیرونی و تناسب درونی.

منابع و مأخذ

- ابن اثير، عز الدين. (١٣٨٦). *الكامل في التاريخ*. بيروت: دار صادر.
- ابن البارزى، شرف الدين. (١٤١١ق.). *ناسخ القرآن و منسوخه (نصوص محققه)*. تحقيق حاتم صالح الضامن. بغداد: جامعة بغداد - وزارة التعليم العالى.
- ابن لضرىس البجلي، ابو عبدالله محمد بن ايوب. (١٤٠٨ق.). *فضائل القرآن و ما أنزل من القرآن بمكة و ما أنزل بالمدينة*. دمشق: دار الفكر.
- ابن جزى غرناطى، محمد بن احمد. (١٤١٦ق.). *كتاب التسهيل لعلوم التنزيل*. تحقيق عبدالله خالدى. بيروت: دار الارقم بن ابى الارقم.
- ابن دعامة السدوسى، قتادة. (١٤١١ق.). *كتاب الناسخ و المنسوخ فى كتاب الله*. تحقيق حاتم صالح الضامن. بغداد: جامعة بغداد - وزارة التعليم العالى.
- ابن سعد، محمد. (بى تا). *الطبقات الكبرى*. بيروت: دار صادر.
- ابن سيد الناس، محمد بن عبدالله. (١٤٠٦ق.). *السيرة النبوية (عيون لأثر)*. بيروت، مؤسسة عز الدين.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بى تا). *التحرير و التنوير*. بى جا: بى نا.
- ابن عربى معافرى، ابوبكر. (١٩٩٢م.). *الناسخ و المنسوخ فى القرآن الكريم*. تحقيق عبد الكبير العلوى. بى جا: مكتبة الثقافة الدينية.
- ابن قطب بن ابراهيم شاذلى، سيد. (١٤١٢ق.). *فى ظلال القرآن*. بيروت - القاهرة: دار الشروق.
- ابن كثير دمشقى، اسماعيل بن كثير. (١٤٠٨ق.). *البداية و النهاية*. تحقيق على شيرى، بيروت: دار احياء التراث العربى.
- ابن نديم بغدادى، محمد بن اسحاق. (بى تا). *فهرست ابن النديم*. تحقيق رضا تجدد. بى جا: بى نا.
- ابوعبيد الهروى، القاسم بن سلام. (١٤١٨ق.). *الناسخ و المنسوخ فى القرآن*. رياض: مكتبة الرشد - شركة الرياض.

- ابن هشام حمیری، عبدالملک. (۱۳۸۳ق.). *السیرة النبویة*. تحقیق محمد محیی‌الدین عبد الحمید. قاهرة: مكتبة محمد علی صبیح و اولاده.
- بازرگان، مهدی. (۱۳۵۵). *سیر تحول قرآن*. به اهتمام سید محمد مهدی جعفری. تهران: قلم براتی، مرتضی. (۱۳۹۴). *اصل فقه آموزشی - کاربردی*. تهران: فکر سازان.
- بغدادی (خازن)، علی بن محمد. (۱۴۱۵ق.). *لباب التأویل فی معانی التنزیل (تفسیر خازن)*. تصحیح محمد علی شاهین. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- بلاذری، أحمد بن یحیی بن جابر. (۱۹۵۹م.). *أنساب الأشراف*. تحقیق محمد حمید الله. مصر: معهد المخطوطات - دار المعارف.
- بهجت پور، عبدالکریم. (۱۳۹۲). *تفسیر تنزیلی به ترتیب نزول (مبانی، اصول، قواعد و فواید)*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- بیهقی، احمد بن حسین. (۱۴۰۵ق.). *دلائل النبوة*. تعلیق عبدالمعطی قلجی. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- جفری، آرتور. (۱۹۵۴م.). *مقدمتان فی علم القرآن*. مصر - بغداد: مكتبة الخانجي - مكتبة المثنی.
- حبنكة الميدانی، عبدالرحمن حسن. (۱۴۲۰ق.). *معارج التفكير و دقائق التدبر*. دمشق: دار القلم.
- _____ . (۱۴۳۰ق.). *قواعد التدبر الامثل لكتاب الله عز و جل*. دمشق: دار القلم.
- حسکانی، عیبالله بن عبدالله. (۱۴۱۱ق.). *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*. تحقیق محمدباقر محمودی. تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی.
- خامه‌گر، محمد. (۱۳۸۶). *ساختار هندسی سوره‌های قرآن*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- _____ . (۱۳۹۲). *مجموعه کامل ساختار سوره‌های قرآن کریم*. مشهد: نور الثقلمین.
- خطیب، عبدالکریم. (۱۳۸۶ق.). *التفسیر القرآنی للقرآن*. قاهرة: دار الفكر العربی.

- رازی، ابوعبدالله محمدبن عمر فخرالدين. (١٤٢٠ق.). *مفاتيح الغيب*. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- زرقانى، محمد عبدالعظيم. (١٩٤٨م.). *مناهل العرفان فى علوم القرآن*. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- زرکشى، محمدبن عبدالله. (١٤١٠ق.). *البرهان فى علوم القرآن*. بيروت: دار المعرفة.
- زمخشري، محمود. (١٤٠٧ق.). *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*. بيروت: دار الكتاب العربى.
- زنجانى، ابوعبدالله. (١٤٠٤ق.). *تاريخ القرآن*. تهران: منظمة الاعلام الاسلامى.
- زهري و ديگران، محمدبن مسلم. (١٤٠٩ق.). *اربعه كتب فى النسخ و المنسوخ*. تحقيق حاتم صالح الضامن. بيروت: عالم الكتب - مكتبة النهضة العربية.
- الزهري، ابوبكر محمدبن مسلم. (١٤١١ق.). *النسخ و المنسوخ*. تحقيق حاتم صالح الضامن. بغداد: جامعة بغداد - وزارة التعليم العالى.
- سيزوارى نجفى، محمدبن حبيب الله. (١٤٠٦ق.). *الجديد فى تفسير القرآن المجيد*. بيروت: دار التعارف.
- سيوطى، جلال الدين. (١٤٠٤ق.). *الدر المنثور فى تفسير المأثور*. قم: كتابخانه آية الله مرعشى نجفى.
- _____ . (١٤٢١ق.). *الإتقان فى علوم القرآن*. بيروت: دار الكتاب العربى.
- شرف الدين، جعفر. (١٤٢٠ق.). *الموسوعة القرآنية خصائص السور*. تحقيق عبد العزيز بن عثمان التويجى. بيروت: دار التقريب بين المذاهب الاسلامية.
- الشريف المرتضى الموسوى، على بن الحسين. (١٤٢١ق.). *آيات النسخة و المنسوخة*. بيروت: مؤسسة البلاغ.
- شوكانى، محمدبن على. (١٤١٤). *فتح القدير*. دمشق - بيروت: دار ابن كثير - دار الكلم الطيب.

- شهرستانی، محمدبن عبدالکریم. (۱۳۷۶ق.). *مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار*. تحقیق محمدعلی آذرشب. تهران: احیاء کتاب دفتر نشر میراث مکتوب.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ق.). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش.). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طنطاوی، سیدمحمد. (بی تا). *التفسیر الوسیط للقرآن الکریم*. بی جا: بی نا.
- عزة دروزة، محمد. (۱۳۸۳ق.). *التفسیر الحدیث*. قاهرة: دار احیاء الکتب العربیة.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۷ش.). *تفسیر احسن الحدیث*. تهران: بنیاد بعثت.
- گنجه‌ای (ابزاری)، جمال (جمشید). (۱۳۹۳ش.). *سخن نو در تحقیق درباره ترتیب و زمان نزول سوره‌ها و حروف مقطعه*. بی جا: بی نا.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). *النکت و العیون تفسیر الماوردی*. بیروت: دار الکتب العلمیة - منشورات محمدعلی بیضون.
- محمد الحنطور، محمود. (بی تا). *النسخ عند الفخر الرازی*. قاهرة: مکتبة الآداب.
- مراغی، احمدبن مصطفی. (بی تا). *تفسیر المراغی*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۸۳ش.). *التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب*. مشهد: دانشگاه رضوی.
- _____ . (۱۴۱۵ق.). *التمهید فی علوم القرآن*. قم: النشر الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران. (۱۳۷۴ش.). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- ملاحویش آل غازی، عبدالقادر. (۱۳۸۲ق.). *بیان المعانی*. دمشق: مطبعة الترقی.
- نحاس، محمدبن احمدبن اسماعیل صفار ابو جعفر. (بی تا). *کتاب الناسخ و المنسوخ فی القرآن*. بیروت: مؤسسة الکتب الثقافیة.
- نکونام، جعفر. (۱۳۸۰ش.). *درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن*. تهران: هستی نما.
- نولدکه، تئودور. (۲۰۰۴م.). *تاریخ القرآن*. ترجمه و تحقیق جورج تامر. بیروت: مؤسسه کونراد - ادناور.

واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۱ق.). *اسباب نزول القرآن*. تحقیق کمال بسیونی زغلول. بیروت: دار الکتب العلمیة.

واسطی، عبدالحمید. (۱۳۹۶). *روش شناسی کشف و اعتبارسنجی اسباب نزول (الگوریتم دستیابی به اسباب نزول آیات)*. پژوهش‌های قرآنی. دوره ۲۲. شماره ۸۲. صص ۴-۲۹.

واقدی، محمدبن عمر. (۱۴۰۵ق.). *المغازی*. تحقیق مارسدن جونس. قم: دانش اسلامی. یعقوبی، احمدبن ابی یعقوب. (بی تا). *تاریخ الیعقوبی*. قم - بیروت: نشر فرهنگ أهل بیت (ع). دار صادر.

یوسفی غروی، محمدهادی. (۱۴۱۷ق.). *موسوعه التاريخ الإسلامی*. قم: مؤسسه الهادی